

912, 918, 925, 931, 937, 944, 950, 956, 961, 1299, 1334, 1362, 1388, 1423, 1453, 1491, 1523, 1556, 1587, 1642.

18. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1557, 1587, 1616, 1642.
 19. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 934, 942.
 20. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 881, 1642, 2195.
 21. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 938, 942, 1642.
 22. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 482, 2091, 2114, 2115, 2143, 2157, 2158, 2181; ф. Р-8989, оп. 1, спр. 4.
 23. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 881.
 24. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1642.
 25. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 934, 1556.
 26. ДАЧО, ф. 679, оп. 10, спр. 1642.
-

Сергій Зозуля

●

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ В НІЖИНІ ВПРОДОВЖ 1920-х РОКІВ І РОЛЬ У НИХ НІЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І МОВИ

“Золотий період” у розвитку українського краєзнавства [29, с. 103] зафіксував потужний підйом регіоналістичних історичних, природничих, фольклорних тощо досліджень упродовж 1920-х років. Одночасно помітним стало зміщення краєзнавчого пошуку безпосередньо до об’єкта вивчення – центрами краєзнавства, поруч із академічними інституціями, стали периферійні науково-дослідні, а часто й напіваматорські, утворення. Левова частка роботи з організації краєзнавчих досліджень проводилася підпорядкованими НКО УСРР науково-дослідними кафедрами (інститутами) (далі – НДК) та науковими товариствами в системі ВУАН [див.: 13, 24, 25]. Так, при Харківській НДК історії української культури, керованій акад. Д.І. Багалієм, діяла етнологічно-краєзнавча секція, що, крім власне провадження краєзнавчих досліджень, фактично координувала краєзнавчу роботу регіону [див.: 2, с. 40-47]. Те ж саме стосується Одеської секції зазначеної НДК щодо південного регіону України [див.: 2, с. 47-58]. Київською НДК історії України на чолі з акад. М.С. Грушевським було розроблено програму історико-регіональних досліджень і було розпочато її реалізацію [див.: 21, 23]. Проведення краєзнавчих (історико-етнографічних) досліджень центрального та південного регіону передбачалося в межах українознавчих студій Катеринославської/Дніпропетровської НДК українознавства [див.: 20] тощо.

Організаційними утвореннями, що проводили краєзнавчу роботу на території північно-східного регіону України (Чернігівщини, Сіверщини, північної частини Полтавщини) впродовж 1920-х років, визначено Чернігівське наукове товариство при ВУАН (далі – ЧНТ), Чернігівський інститут краєзнавства, Ніжинське наукове краєзнавче товариство при ВУАН (далі – ННТК) та Ніжинську НДК історії культури та мови (далі – ННДК, Кафедра) [11, с. 45-46; 28, с. 13-17]. Їх діяльності присвячено ряд досліджень (в т.ч. дисертаційних) С.З. Заремби, О.Б. Коваленка, В.М. Малинєвської, В.В. Ткаченка [див.: 7, 10, 14, 25]. У них окреслено основні напрями досліджень, визначено персоналії, причетні як до наукового пошуку, так і до організаційної роботи; окреслено процес інституціонування краєзнавчої роботи на теренах означеного регіону,

охарактеризовано внесок місцевих вчених до національної історіографії. О.Б. Коваленком зроблено періодизацію краєзнавчої роботи на Чернігівщині [див.: 11].

Краєзнавчі студії 1920-х років безпосередньо в Ніжині розглянуті в розвідках та дисертаційних дослідженнях В.В. Ткаченка [див.: 26, 27, 28] та А.М. Острянка [див.: 18]. Вони, солідаризуючись із іншими дослідниками, не заперечують відповідних організаційних і дослідницьких традицій у Ніжині [див.: 12, 19], вважають початком постреволюційної інституціоналізації краєзнавчої роботи в означеному регіоні 1925 рік, пов'язуючи це з утворенням ННТК і бачаючи це загалом відображенням краєзнавчого “буму” в Україні в середині 1920 років [18, с. 36; 25, с. 315-316]. Як і А.М. Острянюк, котрий розглядає ННТК як інфраструктурне утворення Ніжинської НДК у межах існування Ніжинської історичної школи кінця XIX – першої третини XX ст. [17, с. 12-16], В.В. Ткаченко відзначає виняткову роль співробітників кафедри в утворенні та функціонуванні ННТК. Обидва дослідники за архівними джерелами (головне – фондами відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині) встановили початкові хронологічні межі, запропонували власну періодизацію, визначили внутрішню структурування діяльності ННТК, його персональний (в т.ч. керівний) склад, а також наукову спадщину ніжинських краєзнавців 1920-х років [18, с. 36; 26, с. 103-104]. Питанню взаємовпливу і взаємозалежності краєзнавчої, архівної та музейної діяльності представників ННДК присвячено також авторську розвідку [див.: 8].

Однак є кілька невизначених моментів. Дослідники поки не дійшли єдиної думки щодо часу припинення діяльності ННТК: А.М. Острянюк пов'язує його з початком розгрому Ніжинської історичної школи на початку 1930-х років [38, с. 37], решта схиляються до 1929 р., коли почався тотальний погром краєзнавства в УСРР [25, с. 316]. Досі в історіографії не вирішено питання, чи відбувався процес інституціоналізації краєзнавчої роботи в Ніжині впродовж першої половини 1920-х років, не визначена роль у ньому окремих особистостей; недостатньо досліджені фактори саморозвитку краєзнавчої роботи та впливу на неї суспільно-політичних процесів; до кінця не визначено роль співробітників ННДК в організаційному оформленні краєзнавчих досліджень в регіоні.

Упродовж підготовчого етапу існування Ніжинської НДК (1921 – початок 1922 р.), при підготовці до створення цієї інституції проведення краєзнавчої роботи як окремого напрямку діяльності кафедри не передбачалося [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 2-4зв, 6-11, 27]. Проте, вже протягом організаційного та початкового етапу існування ННДК (1922-1924 роки) окремі її репрезентанти проявляють інтерес до організації роботи з вивчення Ніжина та його околиць.

У 1922-1923 роках науковий співробітник ННДК проф. О.С. Грузинський провів ряд навчальних екскурсій старим Ніжином для студентів місцевого інституту народної освіти. Вірогідно, він допомагав колишньому інститутському колезі проф. В.Г. Ляскоронському організувати такі ж екскурсії в Ніжині для студентів Київського археологічного інституту [15, с. 71]. Протягом першої половини 1923 р. разом зі студенткою (майбутньою аспіранткою кафедри) О.А. Кириловою він обстежував Георгіївський Ветхозавітний і Благовіщенський монастирі в Ніжині [3, Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 193], особисто складав каталог бібліотеки Благовіщенського монастиря [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 173]. Під його керуванням аспірант кафедри В.А. Михальський розпочав укладання діалектологічної карти периферій (околиць) м. Ніжина [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 281, арк. 72]. Керівник філологічної секції ННДК (і керівник кафедри в цілому) проф. В.І. Резанов керував створеним ним таки в 1922 р. студентським гуртком з вивчення пролетарської творчості, де з-поміж об'єктів вивчення фігурували й твори сучасних ніжинських письменників і драматургів. У гурток входили також інші кафедрали: наукові співробітники проф. О.С. Грузинський, О.О. Карпеко, аспіранти В.С. Родіонова та В.А. Михальський [30, ф. Р-166, оп. 2, од.зб. 464, арк. 174].

Починаючи з 1924/1925 акад. р. краєзнавча робота кафедралів стає помітнішою, набуваючи певних організаційних форм.

У травні 1924 р. переважно з числа співробітників ННДК сформувався оргкомітет зі створення наукового товариства при Ніжинському інституті народної освіти (далі – НІНО) [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 78-79]. Це утворення, що мало “сприяти розробці та розповсюдженню знань по соціально-економічним, математичним та природничим наукам, по історії культури та мови та взаємному обміну думок та суджень з питань з галузей цих знань...” [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 78], було схоже з ЧНТ. І хоч краєзнавчі студії окремим напрямом у діяльності майбутнього товариства не зазначалися, досвід товариства в Чернігові засвідчує їх передбачуваність. На даному етапі справа далі вироблення проекту статуту не просунулася. Але цей епізод важливий, оскільки вказаний документ був узятий за взірць при творенні статуту нової, вже краєзнавчої структури в Ніжині.

Перша спроба створити суто краєзнавчу організацію належить проф. О.С. Грузинському. Плануючи свою роботу на друге півріччя 1924 р. вже як дійсний член ННДК, він задекларував намір створити при інститутському семінарі підвищеного типу з української мови та літератури, котрим керував, гурток краєзнавців [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 71]. Це мав бути студентський гурток із палеографічним і діалектологічним ухилом – судячи з базової установи та наукових інтересів майбутнього засновника. Можливо, наміри О.С. Грузинського були яось пов'язані з підготовкою до Всеукраїнського краєзнавчого з'їзду, наміченого на листопад-грудень 1924 р. [29, с. 104]. Проте протягом другої половини 1924 р. зрушень у цьому напрямі не відбулося. Академічний рік, тільки-но почавшись, приніс повідомлення про “чистку” особового складу науково-дослідних кафедр в Україні [30, ф. Р-166, оп. 4, од.зб. 233, арк. 5]. У Ніжині вона тривала з кінця жовтня до кінця грудня 1924 р., що, звісно, могло загальмувати роботу з організації гуртка. До того ж краєзнавчий з'їзд у Києві було перенесено на першу половину року наступного; на заваді могли також стати певні особисті причини – про останнє наразі невідомо.

Наприкінці 1924 р. з числа кількох кафедралів виділилася ініціативна група із створення в Ніжині регіонального краєзнавчого товариства [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 11зв.]. Документально склад цієї групи не засвідчено, але можна з великою часткою вірогідності стверджувати, що до неї входили дійсні члени ННДК проф. О.С. Грузинський і проф. І.Г. Турцевич, аспіранти кафедри А.Г. Єршов і В.А. Фесенко – майбутні засновники ННТК. Як і те, що її лідером й ідейним натхненником був проф. В.І. Резанов. Він єдиний з-поміж кафедралів задекларував у своєму оперативному плані намір створити протягом першого півріччя 1925 р. “Ніжинську громаду краєзнавства” [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 310, арк. 60]; йому належить розробка програми діяльності товариства на перший час, рекомендацій щодо методів та форм роботи, окремих установчих документів [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 9-10].

На установчих зборах ННТК, що відбулися 21 січня 1925 р., були присутні мало не всі кафедрали. З них п'ятеро вищезазначених і майбутній аспірант кафедри І.Ю.Спаський стали засновниками товариства. Зі змісту вступної промови проф. В.І. Резанова стає зрозумілою мотивація до створення ННТК: по-перше, активізування краєзнавчої роботи в Україні того часу і формування регіональної мережі краєзнавчих організацій; по-друге, важливість наукового дослідження в провінції як засобу її самовираження і, по-третє, достатність сил для пошуку, з огляду на певні традиції й сучасні можливості [3, ф. Р-7621, оп. 1, спр. 370, арк. 10].

Про місцеві традиції краєзнавчого пошуку згадано було не випадково. Мався на увазі досвід Ніжинського історико-філологічного товариства (далі – НІФТ), що зовсім нещодавно припинило своє існування [див.: 12]. Дослідження його діяльності на сучасному етапі підтверджують слова В.І. Резанова: серед напрямів роботи цього товариства простежувалася й краєзнавча робота – участь в

археологічних дослідженнях, збирання старожитностей, фольклорного матеріалу; дослідження літературно-мистецького життя міста, керування аматорськими краєзнавчими дослідниками тощо [див.: 12, 13, 31]. Мало певні наміри щодо досліджень з історичної регіоналістики і засноване в 1917 р. Товариство вивчення Росії й України [3, ф. 1105, оп. 1, спр. 2108а, арк. 3]. В пам'яті ще були живі спогади про роботу цих наукових фондаций, більше того – серед співробітників ННДК було кілька колишніх учасників згаданих товариств. І всі вони брали активну участь у творенні й діяльності ННТК.

Тимчасовим – до легалізації діяльності ННТК – головою обрали В.І. Резанова, секретарем – В.А. Фесенка [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 10]. Майже 4 місяці тривала звичайна сучасному оглядачеві бюрократична тяганина з легалізацією. Президія ВУАН проявила при цьому значно більшу оперативність, зареєструвавши статут товариства 9 березня 1925 р. [1, ф. 251, оп. 1, спр. 12, арк. 67]. Владні ж структури дотягли цю справу до середини травня, ускладнивши процедуру через місцеві, губернські установи та, нарешті, через Укрнауку [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 14-16, 24].

Наступні збори відбулися лише наприкінці червня, що зумовлювалося проведенням 28-31 травня 1925 р. Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в Харкові. ННТК на конференції репрезентували викладач НІНО П.О. Бельський та аспірант ННДК А.Г. Єршов [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 22]. На цих зборах проявилось кілька цікавих моментів розвитку ННТК, що віддзеркалювали настрої харківського форуму. Півроку існування принесло якісне оновлення і невелике кількісне збільшення організації. Якщо у січні на установчих зборах були присутні 22 особи – виключно викладачі НІНО та представники ННДК, то станом на червень 1925 р. в складі товариства вже нараховувалося 26 осіб, серед котрих були представлені також студенти НІНО, а судячи з архівного матеріалу, мали бути присутніми й представники інтелігенції міста [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 46]. З цього часу серед членів ННТК з'явилися найпомітніші особи в його історії: співробітники ННДК – дійсний член проф. М.М. Бережков, науковий співробітник М.Г. Куїс, аспіранти І.Я. Павловський і К.Т. Штеппа (згодом – науковий співробітник), а також викладач НІНО П.М. Булаєвський. Наявність на зборах адміністрації інституту, представників влади, а також ліво-радикально налаштованих студентів, що, звісна справа, виражали настрої певної скеровуючої сили, свідчили про значимість існування товариства, з одного боку, та про ідеологічну настороженість до його діяльності (головне – до персонального складу), з іншого. Дискусія, що розгорілася на зборах із приводу методологічних засад українського краєзнавства з подачі студента М.А. Рябка (майбутнього аспіранта кафебри), і зауваження К.Т. Штеппи щодо завдань та мети, форм побудови роботи – в цілому слугували відлунням аналогічної дискусії, що мала місце на згаданій конференції в Харкові. Сенс її символічний – він віддзеркалює боротьбу академічного демократизму та марксистського централізму в надрах зорганізованості краєзнавства в Україні 1920-х років [29, с. 106]. Позиція К.Т. Штеппи – це прагматичний академізм, поступовість у роботі, критичний підхід до вивчення подій і явищ; головне завдання діяльності ННТК він убачав у розширенні власної структури (осередки, кадрова робота) та інфраструктури (заснування музею, проведення експедицій), динамізації пошукової роботи, зборі краєзнавчого матеріалу для його подальшого наукового узагальнення тощо [3, 0ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 11]. Позиція М.А. Рябка співзвучна з офіційною доктриною науки другої половини 1920-х років в УСРР: масовість, штурмівщина, утилітарність наукових досліджень; стверджувався погляд на краєзнавство як на “засіб розвитку продуктивних сил країни, спосіб залучення трудящих в справу організації виробництва ... не допускаючи “милування минувшиною”, застерігаючи від “патріархізму” й “етнографізму” [29, с. 103].

Структурно оформившись і накресливши основну мету та завдання роботи, ННТК входить у новий етап, який фактично розпочинається із засідання

новообраної ради товариства. Головою товариства було обрано М.П. Булаєвського, заступником – А.Г. Єршова, секретарем – В.А. Фесенка, скарбником – К.Т. Штепшу, персональними членами ради – П.О. Бельського, М.М. Бережкова та М.Г. Куїса – директора й політкомісара НІНО, якого в 1925 р. було обрано науковим співробітником ННДК [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 12, 13]. Як бачимо – досить дієвий і науково кваліфікований склад і, крім М.П. Булаєвського, репрезентований виключно представниками кафедри.

Задля проведення практичної краєзнавчої роботи рада ННТК виробила план роботи організації, що включав у себе вирішення наукових, кадрових і фінансових проблем. Одним із головних моментів передбачалася популяризація краєзнавчої роботи, рекламування власної діяльності через друковані органи, лекторії або тематичні семінари, а також стимулювання аматорської роботи зі збору й обробки місцевого матеріалу. В науковому плані дослідження ННТК мали охоплювати широкий спектр проблем історії, культури, географії тощо Ніжина й округи, а також Прилуччини та Роменщини, “що межують з округом і мають природно-господарсько-культурні зв’язки” [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 9]. У цілому, діяльність ННТК мала проводитися за напрямками, зазначеними В.І. Резановим ще в січні 1925 р. [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 50-51].

Протягом 1926-1928 років завершилася структурація напрямів діяльності товариства. ННТК було розділено на 4 секції: історичну, статистично-економічну, етнографічну та природничу [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 68]; було засновано бібліотеку краєзнавчої літератури [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 41]; налагоджено зовнішні контакти з аматорськими гуртками Ніжинського округу [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 27]. Крім кабінетних наукових, члени ННТК практикували польові дослідження, збирання фольклорного матеріалу, екскурсії, вивчення місцевих старожитностей, виступали консультантами в межах краєзнавчої тематики. Яскравою ілюстрацією цього може слугувати участь проф. І.Г. Турцевича в ремонтно-реставраційних роботах комплексу ніжинських грецьких храмів упродовж 1925-1929 років [див.: 9].

Персональна присутність кафедралів у складі ННТК була відчутною не тільки в керівництві. Вони склали кістяк усіх секцій, окрім природничої – протягом 1920-х років на кафедрі природничиків не було. Наукові співробітники ННДК: М.Н. Перовський завідував бібліотекою товариства й очолював історичну секцію, Є.А. Рихлік – етнографічну, В.В. Кукаркін – статистично-економічну [18, с. 36]. Загалом протягом 1928-1929 років дійсними членами ННТК були всі тодішні члени кафедри [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 170, арк. 37].

Кафедрали, наскільки це було можливо, виступали ініціаторами тих чи інших досліджень, заходів. Так, наприклад, до заходів із приводу 100-річчя появи збірки М.О. Максимовича “Малоросійські пісні”, влаштованих ННДК, долучилося й ННТК [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 170, арк. 58; 16, с. 186]. Часто, проєктуючи власні наукові студії на місцевий ґрунт, вони стимулювали появу інтересу до цього аспекту краєзнавства в інших дослідників. І.Ю. Спаський, будучи аспірантом історичної секції кафедри, в ННТК співпрацював із секцією етнографічною [18, с. 36]. Кафедральні теми в окремих випадках навіть ставали магістральними напрямками дослідів краєзнавчого товариства – комплексне вивчення історії Ніжина керівником секції української і російської історії ННДК проф. М.М. Бережковим органічно вписалося до студій історичної секції ННТК [18, с. 36].

З нез’ясованих причин у 1927 р. товариство полишив М.П. Булаєвський, і до обрання нового голови його обов’язки виконував А.Г. Єршов. Із лютого 1928 р. головою ННТК стає директор НІНО М.Г. Куїс. У керівництві з’являються нові люди: проф. Є.А. Рихлік, проф. М.Н. Петровський, П.В. Одарченко (всі – співробітники ННДК, останній у 1926-1929 роках був аспірантом кафедри), а також викладачі НІНО В.Л. Веліканов і Є.П. Теплов [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 34]. Проте, хоча знову на ключових посадах ННТК опиняються кафедрали, науковий пошук поступається громадській роботі, популяризації краєзнавчої роботи в масах тощо [3, ф. Р-6108, оп. 1, спр. 1, арк. 28].

Достеменно невідомим і дискусивним є датування остаточної ліквідації ННТК. Очевидно, Ніжинське краєзнавче товариство розділило долю інших краєзнавчих установ, що зникли в 1931-1932 роках під час тотального погрому українського краєзнавства [29, с. 107]. Однак нищення ННТК почалося ще в 1929 р. з фізичної розправи над його керівниками. Після арешту у справі СВУ секретаря товариства П.В. Одарченка [22, с. 125-129] його наступник М.Я. Морачевський – інший аспірант кафедри – зазначав, що роботу ННТК після цього було паралізовано, бо після арешту П.В. Одарченка зникла вся документація товариства [3, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 433, арк. 11зв.]. Наступного року голова товариства М.Г. Куїс був переведений працювати до Дніпропетровська [5, ф. П-19, оп. 32, спр. 30, арк. 14]; ще за рік зазнали репресій колишній член ради товариства А.Г. Єршов [6, с. 95] і заступник голови ННТК проф. Є.А. Рихлік [4, с. 287]. За відсутності безпосередніх документальних свідчень можемо припустити, що час припинення реальної діяльності товариства збігається з часом ліквідації ННДК – 1930 р.

Таким чином, процес інституціонування краєзнавчої роботи в Ніжині відбувався за рахунок організаційного та науково-дослідного потенціалу викладачів місцевого інституту народної освіти, що проводили свої пошуки в межах Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови. Краєзнавча робота з різною інтенсивністю проводилася протягом усього часу існування кафедри. В своїй генезі вона пройшла шлях від спорадичних проявів краєзнавчого пошуку окремими співробітниками до налагодження повнокровної роботи в межах регіонального краєзнавчого товариства. Участь кафедралів у діяльності Ніжинського наукового краєзнавчого товариства є визначальною: вони були його творцями, наповнювали роботу товариства реальним науковим та організаційним змістом, обіймали практично всі ключові посади. З ліквідацією ННДК припинило своє існування і краєзнавче товариство. Кафедра не тільки продовжила певні краєзнавчі традиції, успадковані від НІФТ, долучивши до них нові теми, напрями досліджень та форми роботи, але й забезпечила фактичну безперервність краєзнавчої роботи в регіоні. Загалом краєзнавча діяльність ніжинських краєзнавців залишила помітний слід в інтелектуальному житті міста, регіону та в розвитку краєзнавства в Україні свого часу.

Джерела та література:

1. Архів Президії НАН України.
2. Богдашина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідницької кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.). – Х., 1994. – 195 с.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.
4. Данилюк Ю.З. Дві батьківщини Євгена Рихліка // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). – К., 1991. – С. 284-287.
5. Державний архів Дніпропетровської області.
6. Єршов А. До питання про час виникнення м. Ніжина (Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка та Анатолія Острянка) // Сіверянський літопис. – 2001. – №6. – С.110-114.
7. Заремба С.З., Коваленко О.Б. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині // Український історичний журнал. – 1983. – №4. – С.104-112.
8. Зозуля С. Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.65-67.
9. Зозуля С. Сторінка з історії ніжинських грецьких храмів у розрізі діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922-1930) // Греки в Ніжині (збірник документів і матеріалів, присвячений пам'яті видатного грецького патріота, просвітителя та мецената Миколи Павловича Зосима) / Серія: "Ніжинська старовина". – Вип. III. – Ніжин, 2003. – С.150-158.
10. Коваленко А.Б. М.Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С.104-105.
11. Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині // Краєзнавство. – 2000. – №1-2. – С.41-46.
12. Коваленко О.Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин. – 1988. – Вип. II. – С.97-100.

13. Колесник М. Становлення науково-історичних товариств на Лівобережній Україні (70-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) // Спеціальні історичні дослідження в Україні [Вип.10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смоля. – К., 2000. – Ч.2. – С.326-340.
14. Малиневская В.М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1990. – 17 с.
15. Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів // Український історичний журнал. – 1999. – №5 – С. 53-73.
16. Науково-Дослідча Катедра історії культури та мови при Ніжинському Інституті Народної Освіти з 1-го травня 1926 року до 1-го липня 1928 року. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. VIII. – Ніжин, 1928. – С.183-191.
17. Острянюк А. Ніжинська історична школа: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 18 с.
18. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С.31-38.
19. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875-1920 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.124-131.
20. Падун С.П. З історії розвитку науково-дослідної кафедри українознавства при Катеринославському (Дніпропетровському з 1926 р.) інституті народної освіти (1921-1930 рр.) // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали Міжнародної наукової конференції (17-18 травня 2002 р.). Секція “Новітня історія України”. – Луганськ, 2002. – С.87-91.
21. Папакіна Т. Проблеми регіональних досліджень історії України в діяльності Всеукраїнської академії наук (1924-1930 рр.) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. II. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С.182-192.
22. Петро Одарченко: портрет вченого і дослідника. Статті, документи, листи. – К., 1999. – 256 с.
23. Пиріг Р. Організація академіком М.С. Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.52-56.
24. Теодорович А., Коцук В. Огляд історико-краєзнавчих досліджень 1920-х рр. // Краєзнавство. – 1999. – №1-4.
25. Ткаченко В.В. Історико-краєзнавча діяльність наукових товариств у 20-30-х рр. XX ст. // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С.309-317.
26. Ткаченко В.В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Чернігів, 1990. – Вип. I. – С.103-104.
27. Ткаченко В.В. Проблеми історії України в дослідженнях Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (20-і рр.) // Історія України: Дослідження та інтерпретації: Тези VI республіканських суспільно-політичних читань. – К., 1991. – С.104-105.
28. Ткаченко В.В. Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... кан. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України – К., 1995. – 23 с.
29. Удод О. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х рр. – К., 2000. – 256 с.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
31. Ясновська Л.В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С.105-107.

Ірина Еткіна

●

СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX ст.

Сучасна українська економіка стоїть перед необхідністю проведення реформ аграрного сектора, які б відповідали запитам ХХІ ст., що спонукає до врахування історичного досвіду нашої країни. Розгляд регіональних особливостей соціально-економічних та демографічних процесів на селі на початку ХХ ст. допомагає